

СПОМЕН-ЧЕСМА КРАЉА АЛЕКСАНДРА ПРВОГ КАРАЂОРЂЕВИЋА, БЕОГРАД, ЛИСИЧЈИ ПОТОК

МИЛОЈКО ГОРДИЋ

САЖЕТАК:

Један од ретких простора који данас красе Београд а који су део природе који је човек уредио и оплеменио за своје потребе – попут Топчидерске позорнице и Ташмајданске арене насталих од каменолома – јесте и део Лисичјег потока на Дедињу, такође настао од каменолома. Тај простор уједно је украшен и меморијалном чесмом, изграђеном у низу активности грађанског друштва за улепшавање Дедиња и чување успомене на краља Александра Првог Карађорђевића, чији је двор у непосредној близини. Уређење овог простора, подизање спомен-чесме, као и њихова каснија девастација, такође су део историје нераскидиво везане за судбину и владара коме је чесма посвећена али и околног простора.

Поред приказивања ове целине као једног од знаменитих јавних објеката у Београду, намера је да се током планиране реконструкције и објекта и простора поврате њихова нестала обележја и знамења. Повратком историјских ознака пројектованог простора и меморијалне чесме у њему, Београд би добио јединствен заокружени споменик историје и природе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: меморијална чесма, краљ Александар I Карађорђевић, Лисичји поток, каменолом

ABSTRACT:

One of the few spaces that Belgrade features, which are part of nature shaped by humans for their needs, in addition to the Topčider Theatre (quarry), and the Tašmajdan Arena (quarry), is the space of Lisičji Potok in Dedinje, also originating from a quarry. At the same time, this space is landscaped and features a memorial drinking fountain, made in a series of activities on the part of the civil society aimed to decorate Dedinje and preserve the memory of King Alexander I Karađorđević, whose court is in the immediate vicinity. Landscaping this area, constructing the memorial drinking fountain, and their later devastation are also part of the history related to the fate of this drinking fountain and its surroundings.

In addition to presenting this ensemble as one of the well-known public facilities in Belgrade, the plan of the reconstruction of both the facility and the space includes the restoration of the lost features and symbols, related to both. By restoring the historical signs of the designed space, as an ambient, and the memorial drinking fountain in it, Belgrade would get a unique rounded cultural and natural monument.

KEYWORDS: memorial fountain, King Aleksandar I Karađorđević, Lisičji Potok, quarry

Настанак, подизање и разградња

З а разлику од осталих чесама у Београду, којима се може само пратити присутност у историјској прошлости, промене изгледа архитектуре и естетска обележја, функција у јавном животу и знатнијим догађајима – Чесма краља Александра Првог има сасвим јасну хронологију настанка, од прве појаве изворске воде у мајдану за вађење камена и постављања прве *коруње* за воду до дефинитивног обликовања у обнови 1936. године. На судбину – да постане једна од природних, градитељских, естетских и меморијалних знамења Београда – утицала је близина резиденције Карађорђевића, у чијем је кругу, па и око њега, све морало досегнути високе стандарде, и у својој функцији и у свом обликовању. Ово се посебно односи на саму личност краља Александра Карађорђевића који је и одређивао те стандарде, а чијем је имену чесма и посвећена. Чесму је подигло Друштво за улепшавање и унапређење Дедиња, а након свечаног откривања, предало на употребу и чување Београдској општини. Београдска општина је такође активно суделовала у њеном подизању, јер је 4. марта 1936. године одлучила да *изврши експропријацију имања Тихомира Марковића у Лисичијем њошоку за њошоребе њодизања Сџомен-чесме Вишешком краљу Александру I ујединишељу у њовршини од 1.838,46 м. квадранних*.¹ Као део општег програма уређења, ово је друштво организовало и спровело уређење околине чесме, са дрворедима, зеленилом и клупама, а намеравало је да подигне и павиљон за одмор и освежење посетилаца. Везивање ове чесме за име краља Александра, и по предању и по писаним изворима, повезано је и с његовим ктиторством над њеним подизањем још 1932. године. Према томе, ова је чесма започета 1932. године, под покровитељством краља Александра Карађорђевића, а обновљена и свечано откривена као његова Спомен-чесма, 1936. године, након његове погибије у Марсеју 1934. године. Премештање дворског комплекса са Теразија, где су га Ка-

рађорђевићи и засновали 1845. године, после пуних осам и по деценија, такође је везано за исту династију. Краљ Александар Први је на откупљеном земљишту Дедиња, од 1924. до 1929. године сазидао своју резиденцију, као основу око које се касније, после његове смрти, формирао данашњи дворски комплекс. Уређење ове резиденције, познате као Стари двор на Дедињу (за разлику од Белог двора из 1934–1937. године), краљ је поверио арх. Николи Краснову, касније академику, који је украсио и зграду Народне скупштине, зграду некадашњег Мањежа (зграда Југословенског драмског позоришта, у којој је једно време заседао парламент Краљевине СХС), зграду Београдске општине на Великој пијаци.

И ова чесма је поделила судбину многих других споменичких вредности посвећених имену краља Александра Карађорђевића, а које су се налазиле на бившим југословенским просторима, јер је у времену после Другог светског рата у потпуности заборављена, запуштена и свесно лишена оних симбола и ознака који су је за њега везивали. Данас, када се врши њена споменичка валоризација, када се и естетским изгледом, лепотом и природним окружењем издваја од других чесама, на њој нема ниједне ознаке које су време и људи поставили да би се везивала за име краља Александра. Све доскора, била је препуштена спонтаној бризи малог броја поклоника и околном становништву. За разлику од остварене идеје о природном и радом прожетом јединству вредности са слободном околином, данас је ова чесма у потпуности изгубила слободну просторну позицију и могућности комуницирања и потпуно се нашла у грађевинском окружењу. Очигледна је намера да се непосредна околина урбанизује до те мере да и ова чесма нестане попут других историјских чесама, чије су изворске воде *сироведене* у београдску канализацију.

У окупацији Београда 1941–1944. године, и у немачком и у два савезничка бомбардовања града, околно становништво је око ове чесме, на месту некадашњег каменолома, налазило природно склониште и заштиту. Према томе, и у рату

Сл. 1 / Спомен-чесма краља Александра Првог – ауџентичан изглед

и у миру, чесма је остајала нераскидиво повезана са судбином грађана који су је подигли, наново обнављали и увек користили.

Дескрипција и елементи идентификације

Постојање здраве изворске воде, готово у средишту града, у пријатном природном окружењу које је преко савремених комуникација доступно посетиоцима, били су они предуслови за изградњу чесме у Лисичјем потоку. Локацијски, она се везује за Дедиње, за улицу која је назив добила 1934. године, после смрти Велисава Вуловића, народног посланика, проф. Велике школе, председника Београдске општине, министра грађевина и саобраћаја, државног саветника и власника листа *Одјек*.

У приказима свечаног освећења Чесме краља Александра Првог, Дедиње се помиње као најлепши и најздравији крај Београда. За његовог творца и оснивача означен је краљ Александар Први, јер је тек по изградњи његовог двора 1924–1929. године започело интензивно насељавање, изграђивање и улепшавање Дедиња. Део тога програма је и обнова чесме у Лисичјем по-

току, коју је извело истоимено друштво. Обновљена је 1936. године трошком Друштва за улепшавање Дедиња. Чесма је врло лепа и сва израђена од розикастог камена. Вода обилно тече из уста лавље главе, израђене од бронзе. Са стране су камене клупе, а у непосредној близини има још и остаци обичних клупа², док испод стихова стоји А I, тј. монограм краља Александра Првог (I). Пре обнове, чесма је имала само обичну цев, ушисну у стену, а још раније, једну корубу. Код чесме се појила стока.³ Занимљиво је да се у приказу ове чесме наводи предлог да неће бити на одмет да се на чесму стави највише ко је и када ову чесму обновио, то показује да спомен-плоча у стени изнад чесме – или у години 1936. није била постављена, или аутор текста за њу једноставно није знао или је није видео, ако је и био присутан. Та спомен-плоча управо говори о побудама подизања, ономе ко је подиже и када је подиже. Највероватније је стављање лавље маске, уместо обичне цеви, па и саме спомен-плоче у стени, десетину метара изнад ње, уследило нешто касније, после 1937. године. Везаност Чесме краља Александра Првог са дворским комплексом на Дедињу, па и са

Сл. 2 / Освећење спомен-чесме
1936. године

краљем Александром, односи се и на материјал од којег је израђена. Извори⁴ наводе да је црвени гранит којим је чесма зидана *йроналазак* краља Александра, намењен за зидање Споменика незнаком јунаку на Авали. Био је ускладиштен у делу дворског имања⁵ и из неких разлога остао неупотребљен за предвиђену намену. Спомен-плоча са стиховима била је од оникса, а он се вадио у мајдану у Пећи, из којег се лиферовао за изградњу Старог двора на Дедињу. Чесма је конципирана симетрично. У централном делу је правоугаоник у који је укомпонован лук с лулом за воду. Бочне стране су нешто ниже а завршавају се на оба краја са по четири степеника који воде на горњи плато. Уз свако степениште је и по једна камена клупа за одмор. Пред чесмом је полукружни базен за воду. До воде се силази на три степеника. *Са леве стране йред чесмом, налази се кайијажа извора.*⁶ Дужина озиданог дела чесме износи 13,32 метра, док сами део чесме износи 4,93 м. Ширина зиданог дела је 4 м, док је висина највишег дела 3 метра.

Сл. 3 / Средишњи део чесме: йекстї,
краљевски монограм, лавља маска

Спомен-плоче, обележја и натписи

На спомен-плочи, на стени изнад чесме, био је исписан текст који је уништен после Другог светског рата. Логично, био је везан за име краља Александра Карађорђевића, коме је чесма посвећена, за име Друштва за улепшавање и унапређење Дедиња које је чесму подигло, и за побуде и време освећења чесме. Остала је сачувана бетонска подлога, док табла с текстом, од јабланичког гранита, више не постоји. Разлог за уклањање текста је посвета краљу Александру. Садржина текста који помиње и донатора и побуде за подизање, као и тачан датум, мора се накнадно истражити. На темену каменог лука, изнад камена-завршца, налазио се текст исписан ћирилицом, на плочи од оникса, исказан у одвојеним двостиховима:

*ТОК МИ ЈЕ ЖИВОТ, ВЕЧНЕ МЛАДОСТИ
А ЖУБОР ПЕСМА ЧИСТЕ РАДОСТИ.
КО ТОК МИ ПИЈЕ, ТАЈ И МЛАДУЈЕ.
КО ЖУБОР СЛУША, ТАЈ СЕ РАДУЈЕ.*

Овога натписа ни плоче од оникса на којој је уклесан, такође нема. Нестао је у периоду од 1986. до 1991. године. Ови стихови идентични онима над фонтаном у *Азијатском* или *Персијском* салону Старог двора Карађорђевића на Дедињу, по наводима тадашње штампе, исписани су *словима из Мирослављевој јеванђеља*.⁷ Испод плоче са стиховима, на камену-завршцу, био је анкерован краљевски монограм *A. I / (Александар I)*, изливен, или искован у металу, вероватно месингу. Његов аутор је арх. Никола Краснов, који је аутор и каменог дела Моста краља Александра Првог на Сави, у Бранковој улици у Београду, а за који је такође био предвиђен монограм.

Историјски значај чесме

Пре модерног београдског водовода, Београд се снабдевао водом из чесама, а оне су добијале воду из водовода: Римског, Варошког и Булбулдерског. Поред ових, постојала је група чесама на природним изворима, а међу њима су Пашина, Трећепозивачка, Хајдучка, Милошева и, на крају, Спомен-чесма краља Александра Првог Карађорђевића. Стварању јавног статуса ове чесме допринело је и Друштво за улепшавање и унапређење Дедиња, у чијој организацији и чијим је средствима обновљена и посвећена успомени на краља Александра Првог, *на извору са кога је иио воду*.⁸ Појава друштва за уређење, улепшавање и уопште унапређивање појединих крајева Београда, нарочито у годинама после ратова и осетног сиромашења Београдске општине, заслужује да се њихови резултати и деловање документују и сачувају. Многе идеје које су створиле ове добровољне асоцијације грађана, становника тих насеља, материјализоване су у објектима јавних споменика, чесама, пијаца, паркова, а данас су интегрални део урбаног, меморијалног градитељског наслеђа Београда. Вредности као што су Цветни трг, Палилулска пијаца, Дом друштва за улепшавање Врачара, Трећепозивачка чесма, Чесма краља Александра Првог и др. – део су и споменичког и историјског наслеђа града. Оснивањем друштва и њиховим међусобним так-

мичењем ко ће имати лепши и уређенији део насеља, или насеље у целини, а таква друштва су водили и организовали најбогатији и најутицајнији појединци – обликовани су естетски, градитељски и природно поједини делови Београда. Њихов рад и подстицајну помоћ пружао је и Двор, који је као врховни покровитељ утврђивао и друштвена правила, учествовао у програмима и прихватао радне извештаје. Те историјске димензије личности А. Карађорђевића, као државника и војсковође, исказане су у најсудбоноснијим данима по народе на просторима некадашње Југославије. Почев од његовог учешћа у Кумановској бици 1912, када је као командант Прве српске армије допринео коначном *ослобађању делова Косова и јужне Србије*, па до Првог светског рата у којем је био врховни командант српске војске – он је не само учесник него и важан фактор у сламању и распаду двеју великих империја, Отоманског царства и Аустроугарске монархије. Не мање битно, њему је историја омогућила да реализује идеју југословенства кроз стварање прве заједничке државе Јужних Словена. Истовремено, краљ Александар Карађорђевић је учесник европских политичких збивања пред Други светски рат, када је, на путу стварања европске коалиције против империјалне политике нацистичке Немачке, вероватно убијен по њеном налогу и у њеној организацији. И коначно, познат по забрани рада Комунистичке партије и *одбрани државе преко Обзнане* из 1929. године, Александар Први Карађорђевић готово да је избрисан из српске и југословенске историографије током поратног периода 1944–1980. године. Иако су некада постојали бројни објекти који су носили његово име, данас се оно очувало само у називу студентског дома у Булевару краља Александра (Обреновића). У том погледу, Спомен-чесма краља Александра, утолико је значајнија и као утилитарна и као природна и меморијална вредност. Подизање спомен-чесме на овом месту и у близини резиденције Карађорђевића на Дедињу био је део програма обележавања успомене на Александра Карађорђевића као краља-једини-

теља, након његове трагичне погибије у Марсеју 1934. године. У то време, како бележе извори, у мноштим местима наше земље *присилуило се ирикуљвању средстава за подизање споменика Блаженопочившем Краљу Александру I Ујединиоелу и многа су места већ подигла те споменике [...] И зато је лепа замисао чланова друштва Дедиње била да један такав споменик који ће подсећати на великог краља, подигну у крају у коме је овај велики Карађорђевић подигао свој дом и у коме све носи печат Његовог стваралачког духа и његовог префињеног укуса.*⁹ Одређену симболику отклону према везаности за краљевску кућу Карађорђевића носи и простор око чесме. На њему су, после ослобођења Београда 1944/1945, вршене егзекуције *народних непријатеља*. Да није те две *анатеме* везане за чесму које је понела већ од ослобођења Београда 1944. године, она би остала у најужем кругу градских знаменитости, по свом посвећењу, везаности за аутора и успешно оствареној естетици и изгледу.¹⁰ Овај други разлог, вршење егзекуција, учинио је да и околно становништво промени однос према чесми, која у веома дугом периоду – од уређене околине, чесме за показивање и понос – постаје запуштена рупа. Није ни чудо да је неко, можда и самоиницијативно, скидао спомен-плоче с посветом и монограме краљевских иницијала.

*

Спомен-чесма краља Александра Првог налази се у Општини Савски венац, у непосредној близини Улице Велисава Вуловића, на локацији некадашњег мајдана камена у Лисичијем потоку. Чесма припада малобројној групи утилитарних споменичких вредности посвећених историјској успомени на Александра Карађорђевића, као првог владара заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Чесма у Лисичијем потоку једино је јавно сведочанство о историјској личности којој је посвећена. Та особеност, да у мноштву меморијалних сведочанстава прошлости која су везана за трећепозивце, хајдуке, географске појмове и места, особине воде, она је једина која је посвећена српском владару, а и даље истрајава

у својој меморијалној, природној и споменичкој функцији. Али и својој анонимности! Споменички значај чесме у Лисичијем потоку сагледава се у околностима њеног настанка, у лепоти природног амбијента који је окружује, а посебно у везаности за историју и историјску личност. Она је материјализовани траг првих урбаних захвата на уређењу Дедиња и естетски домет напора једног времена да се одреди према утилитарној вредности као природној лепоти, да је осмисли и обликује као меморију значајној личности преко удружења као слободне асоцијације грађана. Она је и једна од ретких чесама на природном извору, којој је обновом утврђен градитељски и уметнички облик, усаглашен с лепотом места где се налази, али и с доприносом историјске личности којој је посвећена. Везаност за краља Александра остварена је пре свега текстом посвете на спомен-плочи, стиховима са чесме из његовог дома, а нарочито, његовим иницијалима на камену-завршцу темена лука. Иако свих тих обележја данас нема, могуће је њихово поновно успостављање на основу пројекта рестаурације.

Услови чувања и мере заштите

Да би се чесми вратиле вредности које су данас изгубљене, неопходни су:

- утврђивање, поштовање и спровођење оних техничких мера у њеној обнови, очувању и коришћењу које ће обезбедити максимално могућу историјску аутентичност пројектованог простора, архитектуре и функције;
- одржавање здраве изворске воде, чување аутентичног облика чесме, уређење, одржавање изгледа и неизграђивање слободне природне околине која је окружује;
- реконструкција бочних степеништа, затим текста на спомен-плочи у стени изнад чесме, стихова на плочи изнад камена завршца и враћање краљевског монограма израђеног по идеји арх. Н. Краснова на темену лука, све у оригиналном материјалу и изворном облику.

Мере заштите односе се на обавезу реставрације архитектуре чесме, несталих обликованих елемената, симбола и натписа, према доступној документацији. Реконструисани облик Спомен-чесме краља Александра Првог, на бази Пројекта изведеног стања, сматраће се аутентичним изгледом чесме, и основом за касније конзерваторске захвате.

Милојко Гордић,
историчар уметности
Београд
gordanagordic1@gmail.com

НАПОМЕНЕ:

- 1] Записници са седница Општинског одбора из 1936. (ИАБ, ОГБ, ЗОО, VII седница, 1936. година, инв. бр. 77) и одлуке Одбора о експропријацији земљишта за Спомен-чесму.
- 2] Ранковић 1937: 807.
- 3] *Истио*.
- 4] *Казивања Велимира Антонића*, забележена 1977. године. Антонић је од 1922. био кочијаш (у дворској коњушници), а од 1938. настанио се у непосредној близини Спомен-чесме. Податке забележила Антица Павловић, историчар уметности.
- 5] *Истио*.
- 6] Павловић 1977.
- 7] *Полиџика*, 3. јул 1936.
- 8] *БОН*, 1936: 663–664;
- 9] *Истио*.
- 10] Чесма Мехмед-паше Соколовића, Горњи град Београдске тврђаве; Хајдучка чесма у Кошутњаку, Пашина чесма на истоменом брду, Милошева чесма у Кошутњаку, Теразијска чесма на Теразијама...

ЛИТЕРАТУРА:

Откривање Спомен-чесме на Дедињу (1936), *Полиџика*, 3. јул: 20.

Павловић, А. (1977), *Чесма у старом Лисичијем џојоку*, јун: Досије ЗЗСКГБ.

Ранковић, Д. (1937), Стари водоводи, чесме и бунари у Београду, *БОН*: 807.

Свечано освећење спомен-чесме витешком краљу Александру Ујединитељу на Дедињу (1936), *БОН*: 663–664.

Спомен-чесма краљу ујединитељу освећена је јуче на Дедињу (1936), *Полиџика*, 6. јул: 9.

СКРАЋЕНИЦЕ:

БОН – Београдске општинске новине

ИАБ – Историјски архив Београда

ОГБ – Општина града Београда

ЗЗСКГБ – Завод за заштиту споменика културе града Београда